

ПОЛІТЕКОНОМІЯ

DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2019.04.005>

УДК: 330.13

JEL: A130

Тетяна Артьомова

ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ: ЛІБЕРАЛЬНА ДОКТРИНА КРИЗЬ ПРИЗМУ МЕТОДОЛОГІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ¹

Прояснення законів гармонійного упорядкування системи суспільного господарства значною мірою здійснювалося в надрах європейської цивілізації в ході еволюції фундаментального наукового знання. Так, синергія інтелектуальних зусиль представників класичної німецької філософії, англійської політичної економії, французьких соціальних вчень стала каталізатором і одночасно родючим культурним ґрунтом для становлення громадянських інститутів нового часу. Трансцендентне осмислення цивілізаційних цінностей як системи суспільних відносин покликана здійснити політична економія – наука про закони господарювання. Така місія економічної науки позначилася в ході становлення її класичного дослідницького руслу як логіки Середнього шляху. Втім сучасна економічна теорія за змістом залишається традиційною. Вона не осмислює свій об'єкт в єдиній просторово-часовій системі координат; не розпізнає економічну цінність (економічне благо) як власний предмет і підґрунтя суспільних відносин. У зв'язку з цим найважливіші поняття цивілізаційної спадщини зазнають істотного спотворення. Найважливішими загальнолюдськими цінностями, оприлюдненими європейською спільнотою в новий час, є свобода, рівність, братерство, які вважаються політичними за своїм походженням. Проте кристалізація цінностей свободи, рівності, братерства в їхній синкретичній єдності початково здійснюється в надрах політичної економії. У новий час кожна з них була взята за основу однією з традиційних методологічних гілок економічної науки. Так, проблема свободи є ключовою для ліберально-маржинальної економічної доктрини, яка сьогодні ідеологічно живить освітні курси економікс. З метою модернізації навчальних курсів фахівці пропонують відновити їхній зв'язок з положеннями автентичної доктрини ліберального маржиналізму, з концептуальною системою Л. фон Мізеса. Таке переосмислення робить логіку функціонування сучасної ринкової економіки і основні принципи неоліберальної політики більш прозорими і одночасно проявляє недосконалість ліберальної доктрини в порівнянні з вихідними науковими положеннями класичної економічної думки.

Ключові слова: гармонійне упорядкування господарської системи, методологія політичної економії, ліберальна ідеологія, свобода економічного вибору, європейські цивілізаційні цінності.

Пошліть мені знедолених, бездомних,
Я їм свічу край золотих дверей!

Е. Лазарус

Проблема належного упорядкування соціально-економічного простору, відновлення принципів рівноважного функціонування і стало-

---

Артьомова Тетяна Іванівна (blagosostojanie1986@gmail.com), д-р екон. наук, доц., старш. наук. співр.; головний науковий співробітник відділу економічної теорії ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України". ORCID ID: 0000-0001-8511-9681

¹ Стаття третя. Статті перша і друга в журналі "Економічна теорія". 2017. № 4; 2018. № 3.

© Т. Артьомова, 2019

ISSN 1811-3141. Економічна теорія. 2019. № 4: 5–28

го розвитку господарських систем різного рівня, від національного до глобального, зберігає свою актуальність. Підрив засад сформованого суспільного світового порядку внаслідок стрімкого розпаду системи традиційного соціалізму і, значною мірою стихійного, процесу становлення інформаційно-мережевої економіки на тлі суперечливих тенденцій фінансіалізації, інтеграції та регіоналізації господарських відносин зумовив формування небувалих викликів для людства. Протягом ХХ століття перша хвиля глобальних загроз завершилася масштабними соціальними потрясіннями і лихами. Громадянські і світові війни, соціальні революції, конкурентне протиборство двох світових соціально-економічних систем засвідчили нездатність людства гідно відповісти на виклики назрілої глобальної, ноосферної, за В. Вернадським, трансформації суспільного буття.

Новітня хвиля викликів і загроз, яка особливо актуалізувалася після глобальної фінансово-економічної кризи², в згорнутому вигляді містить всі виклики і настійно вимагає адекватної суспільної відповіді. Однак людство, перебуваючи в стані почасті світоглядної розгубленості, почасті емоційної розслабленості, вважає за краще не помічати тривожні тенденції наростання соціально-економічної процесуальності і невизначеності господарських перспектив. Феномени соціально-економічної диференціації, суспільних девіацій, підсилення світової конфліктності, гібридна війна і супутні масові соціальні міграції, акти громадянської непокори, агресії і варварства сприймаються соціумом розрізнено, не осмислюються як різноманітна сукупність явищ, що мають певні загальні причини і знаменують тенденцію становлення нової якості суспільного буття (Артьомова, 2017. С. 5–9). Звичайна ("пересічна") людина, обтяжена повсякденними проблемами, справді не схильна і не здатна до абстрактних роздумів про глобальні виклики та загрози, хоча цілком усвідомлює і безпосередньо відчуває силу їхнього впливу на повсякденне життя. Ґрунтовно осмислити такі виклики для системи суспільного господарювання в контексті з'ясування (і відновлення) механізмів її рівноважного функціонування і сталого розвитку покликана інтелектуальна еліта – наукове співтовариство на чолі з представниками соціології, суспільствознавства в широкому розумінні.

Виявлення законів і кристалізація принципів гармонійного упорядкування системи суспільного господарства значною мірою здійснювалися в надрах європейської цивілізації, в ході еволюції фундаментального наукового знання. Так, *синергія інтелектуальних зусиль представників класичної німецької філософії, англійської політичної економії, французьких соціальних вчень стала каталізатором і одночасно родючим культурним ґрунтом для становлення громадянських інститутів нового часу – предмета гордості європейських народів і взірців для запозичення в усьому світі*. По суті, вказане фундаментальне наукове

² Розпад системи традиційного соціалізму, що відбувся услід за крахом радянської господарської системи, розвиненими країнами був сприйнятий, скоріше, не як знамення загальної кризи існуючого світового порядку, але як довгоочікувана перемога в холодній війні, що стала, по суті, продовженням низки світових воєн минулого століття. Втім, глобальна фінансово-економічна криза поставила під сумнів претензії системи традиційної ринкової економіки на світове ідейне лідерство і економічну перевагу (Артьомова, 2011. С. 33).

знання в сукупності і утворює дорогоцінні розсипи європейської цивілізаційної спадщини. Проте *володіння справжнім духовним багатством вимагає безперервної творчої праці з його розвою і переосмислення відповідно до викликів часу.*

Волею долі в процесі глобального освоєння європейська фундаментальна наукова спадщина (як джерело і підґрунтя цивілізаційних цінностей) була привласнена двома, європейськими за своїм походженням, політико-економічними школами – марксизму і ліберального маржиналізму. Протягом ХХ століття наукові системи, сформовані в межах зазначених шкіл, інтелектуально вкоренилися в соціумі і за могутнього державного сприяння отримали можливість проявити свою перетворюючу потенцію в ході реалізації масштабних проектів суспільного упорядкування. Ідейна боротьба політико-економічних доктрин зумовила загальну конфігурацію світового порядку і принципи конкурентного протистояння господарських систем, в яке, згідно з переконаннями і мимохіть, була залучена більшість населення Планети.

Після розпаду радянської системи суспільного господарства (моделі традиційного соціалізму, яка ідейно спиралася на теоретичну платформу марксизму) ліберально-маржинальна доктрина отримала можливість неконкурентного поширення. На тлі її "заслуженої" ідейної переваги домінування у світовому суспільному житті економічної політики неолібералізму, наукової методології мейнстріму, освітніх курсів економікс виглядає цілком правомірним. Однак у своїй системній методологічній однобічності вона є такою ж нерівноважною, як і ортодоксальний марксизм. В умовах наростання соціально-економічної процесуальності, що підігрується новітніми цифровими технологіями, вона не може служити людству надійним теоретичним орієнтиром для гідного упорядкування суспільного життя.

Прояснити зміст ліберально-маржинальної доктрини як теоретичної платформи, що ідейно конститує підвалини ринкової економіки як найбільш прийнятної форми організації господарського простору і обумовлює принципи політики неолібералізму, крізь призму ціннісної методології економічної науки як логіки Серединного шляху становить **мету цієї статті.**

Зануреність соціуму в політичне дійство, політологічна інтерпретація ціннісних смислів суспільного життя є атрибутами сучасного простору цивілізаційних взаємодій. Втім історичне призначення людини, її творча життєва місія індіферентні для політичного дискурсу, в межах якого людське співтовариство інтерпретується гранично функціонально – як електорат. Як мистецтво вмілого маніпулювання суспільною думкою, політика трансформує основоположні принципи колективного людського буття в інструменти захисту і реалізації цілком конкретних владних інтересів³. Справжній сенс людських прав, свобод, відповідальності, справедливості як елементів системи ціннісних суспільних відносин розмивається, віддаляється від людини; вони стають засобом

³ "Політика неодмінно завжди і всюди має єдину головну мету: створення сильної влади, здатної придушити людську справедливість і свободу", – пише у зв'язку з цим М. Бакунін (Бакунін, 1990. С. 65).

збудження пристрастей і ворожнечі⁴. Це відволікає соціум від пошуку гідних відповідей на глобальні виклики буття, які нині проникають в усі сфери суспільного життя і в умовах становлення інформаційно-мережевої, цифрової економіки максимально оголюють проблему ідентифікації і самого існування людини на Планеті. Добре відредаговане політичне шоу маскує відносини суспільного відчуження, емоційно замажуючи людину до матриці буття "триваючого модерну", примушує її (як сказав би Л. Гумільов) до безплідного розтрачання пасіонарної життєвої енергії.

Трансцендентне осмислення цивілізаційних цінностей як системи суспільних відносин покликана здійснити політична економія – наука про закони господарювання. Така місія економічної науки позначилася в ході становлення її класичного дослідницького русла як логіки Серединного шляху (Артёмова, 2006. С. 363–368). Як зазначає А. Маршалл, економічна наука є, з одного боку, дослідженням багатства, з іншого – утворює частину загального дослідження людини: вивчає економічні і політичні умови його перш за все суспільного та особистого життя (Маршалл, 1993. Т. 1. С. 100–112). При цьому зміст багатства як основного об'єкта особистого і суспільного інтересу прояснюється економічною наукою з позицій "людського блага", крізь призму відносин вартості – економічної цінності.

У традиціях класичного підходу поняття економічної цінності осмислюється як троїста єдність граничної корисності, вартості і ціни. Така інтерпретація економічних відносин знаменує становлення нової, позитивно релятивістської, методології – логіки Серединного шляху як русла, що пролягає між двома крайніми (граничними) теоретичними підходами, кожний з яких символізує відчуження – між конструкцією світу, керованого законами, що виключають можливість новації і творчості, і концепцією акаузального, абсурдного – "позазаконного" – буття.

Економічна цінність як безпосередній предмет дослідження є головним аргументом історичної місії політичної економії, пов'язаної з обґрунтуванням інституційної природи суспільного вибору, який забезпечує і реальний соціально-економічний розвиток господарської системи (у формі гармонійної інституційної архітектоніки), і його наукове осмислення (в руслі логіки Серединного шляху) в істинно рівноважній системі координат (Артёмова, 2006. С. 292; 363–366). Така місія економічної науки не лежить на поверхні, її опанування потребує значних творчих зусиль. Застерігаючи економічну науку від спокуси політологічної інтерпретації явищ господарського життя, А. Маршалл висловлював надію,

⁴ Характерним прикладом політизації загальнолюдських цінностей є "війна правами людини". Так, під час підготовки тексту Загальної Декларації прав людини (1946–1948 рр.) у представників конкуруючих політико-економічних шкіл виявилися відмінності в підходах до формулювання основних її положень. У практиці міжнародних політичних відносин такі розбіжності послужили прелюдією холодної війни. Згодом провідні західні держави дедалі більше перетворювали права людини в одне з основних знарядь ідейної боротьби з Радянським Союзом, а останній часто розглядав дебати про права людини в ООН як політичні нападки і провокації (Глен Джонсон. Розробка Загальної декларації прав людини (1946–1948 рр.)). Незважаючи на розпад традиційної системи соціалізму, "війна правами людини" триває; нині вона органічно вплелася в загальну канву гібридної війни (Артёмова, 2017. С. 18).

що у наступного покоління теоретиків виявиться більше вільного часу для фундаментального пізнання економічних законів (1993. Т. 1, с. 100). Проте такі благі побажання і донині не втратили своєї актуальності.

Сучасна економічна теорія, незважаючи на накопичений науковий потенціал і дослідні амбіції, за змістом залишається традиційною. Вона не осмислює свій об'єкт (буття суспільного господарства) в єдиній просторово-часовій системі координат; не розпізнає економічну цінність (економічне благо) як власний предмет і підставу суспільних відносин (Артюмова, 2017. С. 13–14). У зв'язку з цим такі *найважливіші поняття цивілізаційної спадщини*, як закон, права людини, свобода, рівність, громадянське суспільство і багато інших, *зазнають подвійного викривлення: з одного боку, в межах їх звичного економічного тлумачення, з іншого – як знаряддя політичного маніпулювання*.

Найважливішими загальнолюдськими цінностями, оприлюдненими європейською спільнотою в новий час (починаючи з епохи Просвітництва), є Свобода, Рівність, Братерство (в сучасній інтерпретації – соціальна солідарність). Такі цінності отримали певного формулювання в ході Великої Французької революції і традиційно вважаються політичними за своїм походженням. Такими вони залишаються в суспільному сприйнятті донині. Так, стаття 1 Загальної декларації прав людини говорить: "Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти стосовно один до одного в дусі братерства"⁵. Відповідно до зазначеного цивільного кодексу, основними правами людини в суспільстві є:

свобода думки, совісті, релігії, преси, підкріплена гарантіями невід'ємності таких прав;

рівність перед законом і право на захист, безвідносно до ідейних або інших переконань, національних, соціальних й інших відмінностей;

солідарне гарантування соціальної безпеки, справедливої винагороди за працю, гідного рівня життя як передумова реалізації загальної сукупності політичних, громадянських та інших прав.

Як заявлено в преамбулі документа, Загальна декларація прав людини є "завданням, до виконання якого повинні прагнути всі народи і держави". З цієї заявою коло, яке почалося з гуманістичного мислення і стало першим кроком на шляху до орієнтованої на Людину міжнародної системи цінностей, замикається, пише один із інтернет-блогерів. В рамках цієї нової системи цінностей людська істота не дозволяє державним або релігійним інститутам обмежувати його дії. Таким чином, Європейські цінності – це універсальні гуманістичні цінності, мета яких – вільні, добре обізнані і незалежні люди⁶.

Втім політичні гасла назавжди залишаться лише енергійними емоційними закликами, якщо вони не проростуть до глибин економічного життя: не набудуть сили економічної цінності, економічного інституту. Загалом, як визнавали автори, які стояли біля витоків створення тексту Загальної декларації прав людини, в останній реалізувався пріоритет морального аспекту над юридичним зобов'язанням. Адже

⁵ Всеобщая декларация прав человека 1948 г. URL: <http://library.khpg.org/files/docs/1359660401.pdf>

⁶ Что такое "Европейские ценности"? (2013). URL: <https://mazdaservice.org/flooders/chto-takoe-evropeiskie-cennosti/>

"Резолюція Генеральної Асамблеї сама по собі, строго кажучи, не може створювати зобов'язання, які мають силу закону, хоча Декларація має значний юридичний потенціал"⁷.

Проте кристалізація понять свободи, рівності, братерства як вічних цінностей суспільного господарського життя здійснюється в надрах політичної економії. Так, з позицій класичної політичної економії як логіки Середнього шляху справжнім осередком і еталоном суспільного багатства є економічне благо як інститут (перетворена економічна форма) – економічна цінність, єдина в трійстві визначеності граничної корисності, вартості і ціни (Артёмова, 2006. С. 168–203). Саме в цьому сенсі – як інститути економічного блага, що відображають взаємне перетікання суспільних зв'язків і відносин, – феномени свободи, рівності, братерства набувають якості цивілізаційних людських цінностей. Проявлені економічною наукою, але повною мірою (адекватно) не осмислені нею, у своїй соціально-політичній інтерпретації такі цінності були закладені в основу європейських інститутів. Але сьогодні проблема дисфункціональності інституційних систем чітко виявляє себе на тлі масового "пробуксовування" соціально-економічних і адміністративно-управлінських реформ різного рівня. Все це настійно вимагає фундаментального осмислення суспільного інституту як економічної цінності (економічного блага).

Від початку цінності свободи, рівності, братерства мислилися політичною економією нероздільно, в синкретичній єдності; проте в новий час кожна з них була взята за основу однією з традиційних методологічних гілок: марксизмом, ліберальним маржиналізмом, інституціональною економікою. Так, *проблема свободи є ключовою для ліберально-маржинальної економічної доктрини*⁸. В пануючих нині в освітньому просторі навчальних курсах економікс проблема економічної свободи чітко і послідовно не актуалізована. Але вона незмінно є присутньою тут як ідейна скріпа загальної концептуальної конструкції – моделі функціонування економіки ринкового типу. Оскільки методологія ліберального маржиналізму (яка вбудована нині в теорію неокласичного синтезу) живить курси економікс.

Як же трактується свобода сучасною економічною теорією? Перш за все як свобода економічного вибору, обумовлена приватною власністю на засоби виробництва і капіталістичною системою відносин як фундаментальними підставами ринкової економіки. Капіталістичний лад ґрунтується на таких інститутах і принципах, як: приватна власність, свобода економічного вибору, підприємливість і підприємництво, особистий інтерес, конкуренція, система ринкових цін, обмежена роль уряду, – пишуть, зокрема, К. Макконнелл і С. Брю. Тут приватна власність, поряд зі свободою партнерів укладати зобов'язуючі юриди-

⁷ Джонсон Г. Разработка Всеобщей декларации прав человека (1946–1948 гг.). 55 лет Декларации прав человека. URL: <http://rl-online.ru/articles/4-03/224.html>

⁸ Основоположник сучасної теорії ліберального маржиналізму Л. фон Мізес епіграфом до одного зі своїх трактатів обрав давній шумерський ієрогліф, що є найбільш ранне з відомих (близько 2300 р. до н.е.) письмових відображень поняття свободи. З позицій свободи автор аналізує зміст і принципи ринкової економіки як найбільш прийнятної форми суспільного життя, а також здійснює системну критику "всіх мислимих форм" соціалістичного суспільства, які, на його думку, за своєю природою є невільними (Мизес, 1994. С. 21).

чні контракти, надає приватним особам і підприємствам свободу купувати, контролювати, застосовувати і реалізовувати матеріальні ресурси. При цьому капіталістична система покладає на економічних суб'єктів і всю повноту відповідальності за їхній вибір, тому що економічна ефективність його результатів діагностується механізмами вільних ринків (Макконнелл, Брю, 1992. Т. 1. С. 51–59). У ринковій економіці права власності визначають здатність людей або фірм вільно володіти, купувати, продавати і використовувати капітальні блага та інші об'єкти власності, – пишуть П. Самуельсон і В. Нордхаус (2000. С. 73).

Однак невдоволення підручниками економікс і адаптованими до них національними курсами економічної теорії, які інертні до глобальних економічних викликів і не відображають актуальних реалій господарського життя, є достатньо великим в інтелектуальних, перш за все академічних, колах. Так, на думку фахівців, актуальний аналіз вигод і витрат економічної політики з необхідністю вимагає розроблення нової системи понять і концептуального оновлення економічних дослідницьких програм (Асемоглу, Робинсон, 2013. С. 24–25). Найважливішою дослідницькою програмою сучасності, пише А. Гриценко, повинна стати теорія перехідної економіки. Саме вона, перебуваючи в поточному, перехідному стані, як і її мінливий об'єкт, здатна адекватно відображати закономірності розвитку і трансформації складних господарських систем різного рівня. Створення такої теорії вимагає пошуку нових методологічних підходів і нового інструментарію (Гриценко, 1997. С. 4–5). Більшість вступних курсів економікс грішать істотними недоліками, зауважує Х. Уерта де Сото. Так, практично всі підручники прагнуть наздогнати моду, ігноруючи той факт, що економічна наука заснована на принципах, що сходять до сутності людської природи, і які є досить стійкими, навіть непорушними. Значну небезпеку становить також популяризація вузько сцієнтистської і позитивістської інтерпретації самої економічної теорії. Відтворюваний навчальними курсами образ економічної теорії, на думку автора, апелює до застарілих уявлень про енергію, характерних для фізики XIX століття. Загалом ключовою ідеєю традиційних підручників економікс є поєднання "соціальної інженерії" з набором практичних порад про способи та механізми втручання в економіку. Такий підхід створює помилкове враження, ніби кожна економічна проблема має єдине правильне рішення, і його можна знайти, якщо правильно "поставити діагноз" і автоматично слідувати алгоритму відповідних рекомендацій (Сото У. де, 2010. С. 62–64).

На відміну від інших критиків, У. де Сото не просто констатує проблему недосконалості курсів економікс, але пропонує спосіб її конструктивного вирішення. При цьому нову теорію не треба спеціально винаходити. Подолати порочні практики економічної освіти на основі "оглядів модних трендів і останніх новин" передбачається за допомогою методологічного очищення і відновлення незаслужено забутих традицій класичного аналізу. Актуальну спадкоємність з такими традиціями, на думку автора, демонструє автентична теорія лібералізму, а саме, її канонічна концептуальна система Л. фон Мізеса, яка символізує "піднесену над часом і модою фундаментальність, тобто класичність" (Сото У. де, 2010. С. 66, 73, 75).

На користь справедливості таких міркувань, на думку автора, свідчить монументальний характер трактату Л. Мізеса "Людська діяльність", який багаторазово видавався, перекладений багатьма мовами світу, має високі рейтинги цитування. Цей свого роду теоретичний бестселер пройшов також успішну апробацію: довгі роки він слугував підручником політичної економії для студентів одного з провідних університетів Іспанії. Якщо визнання заслуг ліберальної маржинальної теорії стане повсюдним, економічна наука набуде належної фундаментальності, а разом з тим і можливості для реалізації свого головного завдання – обґрунтування передумов сталого (без криз і конфліктів) розвитку цивілізації, зауважує У. де Сото (2010. С. 74 , 82).

У контексті сказаного складається враження, що проблема успішної модернізації традиційної економічної теорії, в ході якої одночасно відновлюється і її зв'язок із справжніми джерелами європейської культурної спадщини, як ніколи близька до вирішення. Втім таке враження оманливе, адже передбачуване "переосмислення" постулатів неокласичної політико-економічної доктрини по суті нічого не міняє в її змісті і нинішніх суспільних позиціях. Воно лише "наводить методологічний фокус", внаслідок чого основні принципи і логіка курсів економікс стають більш прозорими, чіткими, але від цього не менш односторонніми і недосконалими в порівнянні з вихідними науковими положеннями класичної економічної думки. Для наочності з'ясуємо зміст теоретичної моделі суспільного упорядкування Л. Мізеса крізь призму методології економічної науки як логіки Серединного шляху.

На думку Л. Мізеса, в новітній час людству необхідно зробити вибір між двома системами суспільного господарства – капіталізмом і соціалізмом. В системі координат ліберального маржиналізму такий суспільний вибір постає грандіозним історичним зіткненням – великою ідейною (і не тільки!) боротьбою, що пронизує всі соціальні і поведінкові норми. Ніхто не може залишитися байдужим, схоронитися від рішучого бою, яке нав'язала нам наша епоха, говорить автор, бо зусилля кожного позначаються на загальному виборі (Мизес, 1994. С. 327–328). На перший погляд, суспільний вибір на користь однієї з двох зазначених систем є вільним. Але вчений недвозначно застерігає, що в разі перемоги соціалістичних ідей суспільство як ціле спрямує до свого кінця, і ніхто в ньому "не знайде порятунку для себе особисто ..., тому кожен у власних інтересах повинен відважно кинути всі свої сили в битву душ"⁹ (Мизес, 1994. С. 328).

Але в чому полягає сенс глобальної баталії народів і мотиви особистої участі в ній для звичайної людини, який кінцевий економічний результат (економічне благо) суспільного вибору в системі координат ліберального маржиналізму? Таким "благом" є форма власнос-

⁹ Необхідність реалізації "правильного" суспільного вибору спонукає Л. Мізеса до активного діалогу з К. Марксом як найбільш маститим теоретиком соціалізму. Історія людства – це історія ідей; саме ідеї, теорії і доктрини направляють дії людей, визначають кінцеві цілі людської діяльності і вибір засобів для досягнення цих цілей, зауважує Л. Мізес. У цьому сенсі торжество однієї з двох форм політико-економічного упорядкування господарського життя значною мірою обумовлюється віртуозністю володіння арсеналом ідейної пропаганди їхніх апологетів (Мизес, 1994. С. 27; 323–324).

ті. Розгляд різних мислимих способів організації суспільства на основі поділу праці неминує призводити до одного й того ж результату: вибір існує тільки між суспільною і приватною власністю на засоби виробництва. Всі проміжні форми соціальної організації марні і на практиці виявляються руйнівними, пояснює Л. Мізес (2001. С. 85). За такого підходу факт громадського осуду суспільної власності, визнання за нею "гріха" економічної неієздатності одночасно закріплює за капіталізмом статус єдиної можливої системи соціальної організації.

Слід зауважити, що аналогічний громадянський акт – суспільний вибір на основі викриття інституту приватної власності в "гріху" соціальної неспроможності – є неминучим і в Марксовій системі координат. Вибір на користь суспільної власності на засоби виробництва тут покликаний зробити від імені людства пролетаріат як найбільш прогресивний клас буржуазного суспільства. У зв'язку з цим Л. Мізес цілком слушно вказує на нездатність марксистської методології вийти за межі класової свідомості й мислення і запропонувати модель суспільного упорядкування, прийнятної для всього людства. У теоретичній конструкції Маркса, пише автор, відкидається сама можливість існування загального наукового знання, що має силу для всіх людей, незалежно від їхнього класового походження. Справжньою оголошується лише пролетарська наука, яка набуває якості "загальної логіки". Так марксизм відгородив себе від усякої небажаної критики: не потрібно спростовувати ворога, достатньо викрити його як агента буржуазії (Мізес, 1994. С. 25).

На думку Л. Мізеса, його логічна конструкція, на відміну від Марксової, має загальнолюдський характер. Перемога соціалістичних ідей над ліберальними стала результатом того, що місце цілісного підходу, що враховує суспільні функції окремих інститутів і загальну дію всього соціального механізму, заступив абстрактний підхід, за якого окремі частини суспільного організму розглядаються ізольовано. Соціалізм бачить окремі групи людей – голодних, безробітних, багатих – і обрушується на світ з критикою; лібералізм бачить суспільний процес в його цілісності і співвідпорядкованості взаємопов'язаних явищ, пише Л. Мізес (1994. С. 324). Поширена думка, згідно з якою лібералізм ставить інтереси частини суспільства – капіталістів і підприємців – вище інтересів інших класів, є помилковою. Лібералізм завжди мав на увазі благо всіх, а не певної особливої соціальної групи – "найбільше щастя для якомога більшої кількості членів суспільства" (Мізес, 1994. С. 319; 2001. С. 13, 17–18, 175). Це щастя (у вигляді процвітання і достатку) в системі координат ліберального маржиналізму досягається завдяки свободі економічного вибору, яку обумовлюють приватна власність і правильно організована система суспільного поділу праці.

У такій інтерпретації поняття свободи далеке від його трансцендентного змісту, і прихильники ліберального маржиналізму спеціально підкреслюють цей факт. Ліберальна філософія пояснює суспільство через дії людини, не вдаючись до метафізичних прийомів, пише Л. Мізес (1993. С. 171; 1994. С. 327; 2000. С. 13, 24; 146–148). Лібералізм не є ані релігією, ані світоглядом, ані партією особливих інтересів; це – ідеологія, вчення про суспільні взаємозв'язки і одночасно застосування цього вчення до поведінки людини в реальному суспільстві. Лібера-

лізм прагне дати людям лише одне: мирне спокійне зростання матеріального благополуччя для всіх, щоб захистити їх від зовнішніх причин болю і страждань, наскільки це підвладно суспільним інститутам. *Зменшення страждань і збільшення щастя – ось мета лібералізму (Мизес, 2001. С. 183).*

Однак насправді виявляється, що ліберально-маржинальна теорія, по суті, ґрунтується саме на вірі (в перевагу приватної власності і у всемогутність ринку як продукту людських рук¹⁰); при спробі ж раціонально і недвозначно пояснити свої вихідні принципи вона неминуче впадає в прикрі логічні суперечності¹¹.

Так, передумовою утвердження капіталістичних суспільних відносин у світовому масштабі є ідейне навернення народних мас у "ліберальну віру". Твердження про те, що соціалізм повинен настати, оскільки до цього неминуче веде розвиток суспільства, є безпідставним, пише у зв'язку з цим Л. Мизес. Маса не вірять у капіталізм. Люди хочуть соціалізму, оскільки вірять, що саме він принесе їм процвітання і вищий рівень життя. Втрата цієї віри означатиме кінець соціалізму (Мизес, 1992. С. 323–325). Парадоксом при цьому є те, що, незважаючи на обіцянки з боку ліберальної доктрини забезпечити для всіх, хто увірував, "мирне спокійне зростання матеріального благополуччя", примножити людське щастя, ринкова система в кінцевому підсумку виявляється сповненою страждань і психічних розладів. Хоча все це не може служити переконливим аргументом проти ліберальної ідеології, оскільки, якби в суспільстві переважала інша політика, тут було б ще більше злиднів і страждань (Мизес, 2001. С. 15). Ця теза, схоже, також має бути прийнятою на віру кожною людиною і людством. Більш того, капіталістичне суспільство не гарантує і самого мирного життя, оскільки тут той, "хто хоче залишитися вільним, повинен битися до загибелі з тими, хто прагне позбавити його волі" (Мизес, 2000. С. 267). Формально воно її не гарантує ворогам капіталізму і приватної власності; але виявляється, що "ворогів" таких занадто багато. Зрештою, ніякого миру, спокою і щастя не знаходить ніхто з ключових суб'єктів ринку.

По суті, у ліберального маржиналізму немає достатньо чіткого визначення самої свободи, за яку він закликає маси "покласти свою душу". Концепція свободи, пише Л. Мизес, має значення лише в застосуванні до міжлюдських відносин, термін *свобода* набуває сенсу тільки в межах суспільної системи (Мизес, 2000, с. 264). Люди ж є вільними в

¹⁰ Суспільство створено не Богом і не містичними "силами природи", а людством, пише Л. Мизес. Чи збереже воно здатність до розвитку, чи приречене на занепад, залежить від людини, від її вільної волі. І той, хто віддає перевагу життю у порівнянні зі смертю, щастю – стражданням, добробут – злиднями, повинен підтримувати існування суспільства. *А той, хто бажає, щоб суспільство існувало і розвивалося, повинен також приймати без будь-яких обмежень і застережень приватну власність на засоби виробництва.* Бо суспільна продуктивність є результатом капіталістичного менталітету і капіталістичного підходу до людини і до задоволення її потреб (Мизес, 1994. С. 328; 2001. С. 27).

¹¹ Такий стан справ не є випадковим; у власній методологічній ізоляції маржиналізм (аналогічно іншим традиційним течіям економічної думки) від початку сповнений суперечностей; притаманні вони і новітнім його концепціям. Подолання методологічної "дисгармонії" можливо на шляхах залучення маржиналізму до загального (потрійного) русла логіки Серединного шляху, яке позначене класичною політичною економією (Артёмова, 2006. С. 94; 124).

тій мірі, в якій мають можливість вибирати (Мизес, 2001. С. 221), в якій їм дозволено самим вибирати цілі й засоби досягнення цих цілей (Мизес, 2000. С. 264). Укорінення в суспільстві ідеї свободи Л. Мизес вважає безпосередньою заслугою лібералізму¹². Проте така "вкоріненість" одночасно передбачає, що свободи глобального вибору у суспільства і кожної людини не існує – *люди не можуть вільно вибирати форму господарювання для свого життя, адже капіталізм є "єдиною можливою системою суспільної організації"* (Мизес, 2001. С. 85–89). Звичайно, якщо порівнювати його з єдиною альтернативною системою соціалізму!

"Не існує іншої особистої і політичної свободи, ніж та, яку несе з собою ринок, пише Л. Мизес. У тоталітарному гегемоністському суспільстві у індивіда залишається тільки одна свобода, оскільки її не можна у нього відібрати, – це свобода покінчити життя самогубством" (Мизес, 2000. С. 268). *У капіталістичному ж суспільстві свобода реалізується як можливість для будь-якого індивідуума самому моделювати спосіб життя, бо тут ніхто не примушує його жити згідно з єдиною можливим планом, що нав'язується владою за допомогою поліції* (Мизес, 1993. С. 170–171; 2000. С. 270–271). Свобода при капіталізмі означає, що ти залежиш від чиеї б то не було оцінки не більше, ніж інші залежать від твоєї (Мизес, 1993. С. 221–222; 1994. С. 128; 2001. С. 210). Сенс таких положень не зовсім зрозумілий. В контексті сказаного створюється враження, що йдеться про свободу, характерну для ринку досконалої конкуренції, де всі суб'єкти є "атомарними", рівновеликими за силою ринкового протистояння. Але ліберальний ринок одночасно позиціонується як капіталістична система, в якій, згідно з положеннями класичної політичної економії, права власності на капітальні блага суттєво модифікують всю систему ціннісних відносин і, відповідно, простір ринкових взаємодій (Артемова, 2006. С. 180–187).

Але і в системі координат "абсолютно ліберального" економічного порядку заявлена свобода економічного вибору видається такою ж *ілюзорною*, як і в суспільстві "тоталітарного" соціалізму. Адже кожному конкретному ринковому суб'єкту в його намірах і діях протистоять не тільки і не просто "інші" ринкові суб'єкти, але вся природа і деяка глобальна (тотальна) ринкова сила, яка формується механізмами суспільного поділу праці відповідно до законів природної неминучості! Безумовно, здатність людини вершити власну долю не може здолати законів природи і праксеології, зауважує в цьому зв'язку Л. Мизес. Отже, свободу можна визначити "як такий стан справ, за якого право вільного вибору індивідів не обмежується державним примусом сильніше, ніж у будь-якому випадку воно обмежується праксеологічними законами". Індивід у ринковій економіці є "вільним в тому сенсі, що закони і держава не змушують його відмовлятися від автономії і самовизначення більшою мірою, ніж це роблять невідворотні праксеологічні закони" (Мизес, 2000. С. 266).

Виходить, що *господарюючий суб'єкт в умовах ринку вільний перш за все від державного втручання у свої економічні плани, обу-*

¹² Сама назва "лібералізм" походить від слова "свобода", пише Л. Мизес, назва ж партії, опозиційної лібералам (обидва позначення виникли в іспанських конституційних битвах початку XIX ст.), спочатку була "рабська" (Мизес, 2001. С. 25).

мовленого наявністю суспільної власності. Простіше кажучи, свобода економічного суб'єкта в ліберально-маржинальній інтерпретації суть його свобода від суспільної власності. Отже, *поняття свободи тут не має позитивного визначення. У зв'язку з цим для основних акторів капіталістичної ринкової системи ключовий принцип свободи економічного вибору реалізується вельми специфічно.*

На відміну від теоретичної системи К. Маркса, в якій головними дійовими особами виступають капіталісти (буржуа) і наймані робітники (пролетаріат), *логічна конструкція Л. Мізеса відображає взаємодію чотирьох типів економічних суб'єктів: капітанів бізнесу (капіталістів, підприємців, фермерів), найманих працівників, споживачів ("справжніх капітанів ринку"), а також представників певного збірного стану творчих діячів.* Всі вони, спираючись на інститут приватної власності, наділені свободою економічного вибору.

Так, власники капіталу як рульові "стоять біля штурвалу" і ведуть корабель ринкової економіки. Але вони не вільні визначати курс самого корабля і змушені підкорятися наказам споживача як істинного капітану ринку. "Якщо виробник не зможе пристосувати своє виробництво до побажань споживачів, йому дуже скоро доведеться розлучитися зі своїм привілейованим становищем біля штурвала. Його замінять інші люди, яким краще вдається задовольняти запити споживачів", – зауважує Л. Мізес (1993. С. 23; 2000. С. 255). Отже, свобода підприємництва в умовах ринку обмежена споживчими перевагами. Можливо, як постулюють навчальні курси економікс, ринок поважає право приватної власності як передумову вільного економічного вибору? Виявляється, проте, що це не так: як таке право власності тут не має значення.

Приватна власність на засоби виробництва є фундаментальним інститутом ринкової економіки; власність означає повний контроль над послугами, які можна отримати з певного блага, пише Л. Мізес. Але не слід плутати це каталлактичне поняття власності і прав власності з юридичним його трактуванням (Мізес, 2000. С. 640). Щодо приватної власності каталлактика (наука про ринковий обмін) вивчає процеси управління, а не юридичні терміни. Приватна власність є людським механізмом; вона не є божественною, як вважали економісти старої школи. Той факт, що юридичний формалізм може простежити генеалогію будь-якого права власності, не має ніякого значення за умов ринкової економіки, зауважує автор. Події далекого минулого, приховані в пільмі історії первісного суспільства, не мають ніякого стосунку до дня нинішнього, оскільки у вільній ринковій економіці споживачі щодня вирішують заново, хто, чим і в якій кількості повинен володіти. Саме споживачі наділяють правом управління засобами виробництва тих, хто знає, як їх використовувати для найкращого задоволення найбільш нагальних потреб (Мізес, 2000. С. 641).

Взагалі ліберальна інтерпретація відносин власності виглядає досить заплутаною. *З одного боку, в ринковій економіці відносини власності більше не пов'язані з віддаленим походженням права приватної власності. З іншого боку, державний апарат повинен забезпечувати власнику повний захист від будь-яких зазіхань на його права, і в такому осмисленні "юридична концепція прав власності відповідає її*

каталлактичній інтерпретації" (Мизес, 2000. С. 640). Але і це не є всією правдою про приватну власність і свободу економічного вибору в умовах ринку, оскільки тут *права власності можуть перерозподілятися не просто під впливом об'єктивних ринкових сил, а й відповідно до деяких суб'єктивних уявлень про ефективне управління ресурсами.*

"Власність є активом тільки для тих, хто знає, як найкращим чином поставити її на службу споживачам", – констатує Л. Мизес (2000. С. 641). Виходить, з позицій каталлактики, юридично оформлене право власності як таке не має значення. Воно щодня піддається сумніву не тільки з боку мас споживачів, але і з боку тих, хто вважає себе більш ефективним власником і найкращим "слугою" споживача. Ринково виправданими, таким чином, виявляються акти перерозподілу прав власності в ім'я споживчого блага¹³. Аналогічно, в Марксовій системі координат експропріація приватної власності знаменує благо для пролетаріату через подолання відносин експлуатації. У марксистському трактуванні процес експропріації власності здійснюється один раз – при переході її з приватних рук у руки держави, яка виражає інтереси "людей праці"; згідно з концепцією ліберального маржиналізму, експропріація – суть безперервний процес. Це стосується як індивідуальних власників капіталів, так і цілих країн.

Чимало найбагатших природних родовищ знаходяться в районах, жителі яких занадто неосвічені, інертні або нетямущі, щоб отримати користь з багатств, що впали на їхні голови, пише у зв'язку з цим Л. Мизес. Якщо уряд цих країн не допускає іноземців до експлуатації родовищ або якщо свавілля у внутрішній політиці робить будь-які іноземні інвестиції небезпечними, то іншим народам завдається серйозна шкода. Адже їхнє матеріальне благополуччя може бути покращене через більш адекватне використання таких покладів. І не має значення, чим обумовлюється політика недбайливих держав – їхньою загальною культурною відсталістю чи сприйняттям модних ідей економічного націоналізму. В обох випадках результат є однаковим (Мизес, 2000. С. 644). Думка ж про те, що будь-яка країна буде довго терпіти політику іншої країни, яка завдає шкоду її громадянам, – це ілюзія, пише далі автор. Припустимо, що ООН була заснована в 1600 році і що індіанські племена Північної Америки були прийняті до її членів. Тоді суверенітет індіанців вважався б недоторканим. Вони отримали б право виганяти всіх чужинців, що проникають на їхні території, і не допускати їх до експлуатації своїх багатих природних ресурсів, які вони самі не знали, як використовувати. Чи можна всерйоз вважати, що будь-яка

¹³ Такі акти масово заявили про себе на пострадянському просторі в ході ринкових трансформацій відповідно до програм ліберального маржиналізму. Ініційований в процесі приватизації перерозподіл прав і відносин власності не припиняється. Рекет, який процвітав в 1990-ті рр., змінився системою рейдерських акцій захоплення об'єктів власності. Так, за деякими даними, в 2013–2017 рр. в Україні відбулося близько 1700 рейдерських захоплень; в 2017 р. рейдерству піддалися 700 підприємств; збільшується число рейдерських захоплень в аграрному секторі економіки. Див.: В Україні в 2017 году рейдерству подверглись 700 предприятий. URL: https://antikor.com.ua/articles/198943-v_ukraine_v_2017_godu_rejderstvu_podverglisj_700_predpriyatij.

міжнародна угода або статут утримали б європейців¹⁴ від вторгнення до цих країн?¹⁵ (Мизес, 2000. С. 644).

Можливо, йдеться про непостійність володіння капіталом для великих кермових бізнесу, а малі підприємці є вільнішими в розпорядженні власними продуктивними ресурсами? Загалом сучасна ринкова система, як відомо, – це світ малих і середніх фірм. Багато сфер людської діяльності не підлягають корпоративній організації; а там, де така організація є можливою, підприємець збільшує зусилля, знижує власну винагороду, певною мірою робить так само зі своїми працівниками і таким чином виживає в конкуренції з великою фірмою, зауважує в цьому зв'язку Дж. Гелбрейт (1979, с. 109). При цьому, якщо велика корпорація не розпечена суспільними почестями, то діяльність малого підприємця майже повсюдно викликає схвалення. Частково це пояснюється соціальною ностальгією: постать дрібного бізнесмена пробуджує спогади про більш простий і зрозумілий світ класичної конкуренції. Але більша частина схвалень обумовлена соціальною чеснотою – служінням комфорту і зручності суспільства (Гелбрейт, 1979. С. 107).

Справді, дрібний підприємець рано встає і завзято працює. Його праця є різноманітною, він максимально доступний для своїх споживачів, є взірцем для наслідування. Особливої пошани заслуговує фермер, який разом з домочадцями невтомно працює на своїй землі. Приватний підприємець прославляється також і як людина суворой незалежності. На відміну від співробітника великої фірми, його вважають цілком вільним у політичних і суспільних поглядах і діях. Ніхто не віддає йому наказів; не наглядає, як він працює; він може дивитися прямо в очі будь-якій людині, говорить Дж. Гелбрейт (1979. С. 107).

Втім залишається непоміченим, пише далі автор, що така праця зовсім не є вільною – вона нав'язується умовами ринкової системи. Будучи порівняно безпорадним на своєму ринку, малий підприємець не може з упевненістю перекладати більш високі витрати на суспільство за допомогою ціни. Він організовує працю своїх працівників переважно особистим наглядом. І оскільки ніякі правила не забороняють цьому роботодавцю знижувати власну винагороду, він завзято опирається будь-якому регулюванню, яке може перешкоджати знижувати і заробітну плату робітників. Він відчуває за собою природне право вимагати від інших того, що вимагає від самого себе (Гелбрейт, 1979. С. 106).

¹⁴ Акцент на європейських поборниках ефективного господарювання не випадковий, адже, згідно з ліберальною доктриною, не всі люди за своєю природою є вільними. Так, не знало свободи людство часів первісного суспільства. Але і в новий час ідею вільної ініціативи, яка обернулася до того небаченими досягненнями епохи капіталізму, виплекала європейська (західна) цивілізація, пише Л. Мізес. З праць грецьких філософів і істориків ідея свободи перейшла до римлян, а потім – до європейців і американців. Вона стала основним пунктом всіх уявлень людей Заходу про справедливо влаштоване суспільство. Європейець зник до свободи і сформований нею. Народи Сходу ніколи не розробляли ідею свободи. (Мизес, 1993. С. 222–223; 2000. С. 642–643; 2001. С. 204–212). Про це в новітній час нагадав, зокрема, Ф. Фукуяма.

¹⁵ Важливо зауважити, що сьогодні економічна ефективність господарювання пов'язана не тільки з розпорядженням традиційними природними ресурсами, але самим людським тілом, його окремими органами, специфічними функціями і послугами. У зв'язку з цим капіталізація тілесного та інших форм багатства також постає різновидом свободи економічного вибору.

Залишається поза увагою і той факт, що його суспільні і політичні погляди, швидше за все, виявляться виразом корисливості, а його особиста незалежність є лише формою прояву обережності, конформізму і догідливості людини, чиє благополуччя перебуває під владою покупців. Непоміченим залишається, що надмірна праця і постійна економія завдають шкоди здоров'ю. Отже, ринкова свобода малого підприємця насправді часто виявляється свободою людини, "яку до смерті заклали качки", пише Дж. Гелбрейт (1979, с. 108; 173–175). Такою є ціна зручної соціальної чесноти і свободи ринкового підприємництва.

Загалом володіння факторами виробництва, так само як і підприємницькими або технологічними навичками, не надає в ринковій економіці влади в сенсі примусу, невпинно повторює Л. Мізес. Все, що воно дарує, це привілей служити справжнім господарям ринку – споживачам – з більшим захопленням, ніж інші. Володіння капіталом – це мандат, ввірений власнику за умови, що він належним чином буде використаний для задоволення споживачів. Той, хто не справляється з такими навантаженнями, позбавляється свого багатства і "переміщується на те місце, де його дурні витівки більше не шкодять матеріальному благополуччю людей" (Мизес, 2000. С. 609).

У зв'язку з цим логічно припустити, що саме **споживачі**, які, згідно з канонами каталлактики, є осередком і вершителями верховної влади в умовах ринку, мають тут повноту вільного волевиявлення і економічного вибору. Проте це не так. Споживач відчуває величезний тиск з боку ринкової системи; так що він сам і його вибір є безпосереднім його продуктом. Вплив ринку на приватного споживача, зазначає Дж. Гелбрейт, здійснюється, щонайменше, в двох напрямках і пов'язаний з відсутністю або наявністю у нього переваг щодо товарів і послуг певного виробника (1979. С. 179).

У першому випадку людська свідомість піддається масованому ринковому впливу на кшталт інтенсивному військовому бомбардуванню. Споживач не всезнаючий, і йому слід постійно доставляти інформацію про фактичний стан ринку за допомогою комерційної пропаганди, пише у зв'язку з цим Л. Мізес. Мета такої пропаганди полягає "в подоланні людської інерції, пробудженні прихованих бажань, стимулюванні прагнень до заміни традиційної споживчої рутини різноманітними нововведеннями". Щоб домогтися успіху, реклама повинна відповідати розумовому рівню людей, яких вона спокушає – підганятися під їхні смаки, висловлюватися їхньою мовою. Реклама має бути настирливою, "крикливою" і вульгарною, бо споживачі не реагують на поважні натяки. Саме поганий смак публіки змушує рекламодавців демонструвати поганий смак у рекламних кампаніях¹⁶ (Мизес, 2000. С. 301).

Подібно до всього, що підганяється під масові смаки, реклама викликає огиду у людей чутливих, говорить Л. Мізес, лунають заклики до заборони нав'язливої реклами, до наділення функціями формуван-

¹⁶ Безперервна рекламна атака приземлює людські інтереси, спрощує смаки, що своєю чергою вимагає нової порції більш вульгарної і витонченої реклами. Не випадково згодом "мистецтво реклами розвинулося в галузь прикладної психології, рідну сестру педагогіки" (Мизес, 2000. С. 301). Так ринкова економіка готує для себе армію лояльних передбачуваних споживачів і формує простір "вільного споживчого вибору".

ня споживчих смаків і уподобань неупереджених експертів. Але обмеження права виробників рекламувати свою продукцію обмежить право споживачів витратити свій дохід відповідно до своїх потреб і бажань. До того ж твердження, що споживач є абсолютно беззахисним перед агресивною рекламою, виявляється помилковим. Якби це було так, то комерційні успіхи і невдачі залежали тільки від майстерно організованої реклами. Крім того, підприємці давно прийшли до висновку, що рекламувати слід тільки хороші товари, адже дія реклами визначається тим, що покупець здатний скласти правильну думку про корисність купленого товару, зауважує автор (*Мизес, 2000. С. 302–303*). Одночасно автор визнає, що під впливом реклами споживачі схильні переплачувати за марочні вироби, які за своїми якостями часто не відрізняються від більш дешевих аналогів¹⁷ (*Мизес, 2000. С. 356*).

У другому випадку, коли споживчий вибір здійснюється в умовах визначених переваг, суб'єкти ринку також відчують істотні обмеження. Перш за все, вони обумовлюються межами бюджету. Безсумнівно, *ринкова економіка демонструє стандарти досить високого рівня життя населення. Але такі стандарти сформувалися саме в епоху соціального ринкового господарства, проти якого спрямована жорстка критика адептів ліберального маржиналізму*. На думку Л. Мізеса, максимальної свободи споживач досягає лише в умовах "вільного ринку", який не спотворює його природних законів. Але сучасний реальний ринок є неоднорідним за своєю структурою, і його суб'єкти мають різний ступінь ринкової влади. Той факт, що ринкова система відтворюється зокрема і завдяки здатності знижувати винагороду для своїх учасників, веде до очевидного і зловісного висновку про презумпцію нерівності між різними її частинами, пише Дж. Гелбрейт. Зручна соціальна чеснота доповнює цю презумпцію, допомагаючи людям переконати себе в тому, що вони повинні погоджуватися на більш низькі доходи. Презумпція нерівності значно посилюється, якщо одна частина економічної системи має владу над своїми цінами і витратами і здатна транслювати їх у витрати і ціни для іншої її частини. Все це свідчить про те, що *відносини експлуатації є атрибутом ринкової економіки* (*Гелбрейт, 1979. С. 110*).

Після розпаду системи традиційного соціалізму демонтажу піддалася і модель соціального ринкового господарства; у зв'язку з цим принципи ліберального маржиналізму отримали можливість більш повної реалізації. Одночасно у світовій господарській системі виявилася тенденція наростання соціально-економічної нерівності, внаслідок чого основи середнього класу стрімко розмиваються¹⁸. Звуження можливостей споживчого вибору за умов наростання бюджетних обмежень, зниження якості

¹⁷ Згодом така практика постала повсякденним явищем суспільного життя; так, на пострадянському просторі вона є, ймовірно, правилом, ніж винятком.

¹⁸ На думку фахівців, сьогодні суспільна нерівність в світовій економіці наближається до рівня початку ХХ століття, коли вона інституційно не регулювалася (Миланович, 2007; Пікетті, 2016; Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання, 2017; Закон воспроизводства неравенства установлен, 2017; Их не догонят: социальное неравенство в мире достигло максимума. URL: http://www.zagolovki.ru/daytheme/rich_people/23Jan2018.).

пропонованих товарів і послуг на тлі подальшого розвитку маркетингових технологій обумовлює накопичення ентропії в ринковій системі¹⁹.

Що стосується **найманих працівників**, то їхня ринкова свобода, в контексті ліберальної доктрини, полягає в тому, що вони вільні зайнятися будь-яким видом діяльності за умови, якщо зможуть послужити ресурсом (поряд з сировиною і засобами виробництва) для підприємця в справі реалізації його місії – найкращого задоволення запитів споживачів²⁰. Саме той факт, що роботодавець під тиском ринкової структури цін розглядає працю як інструмент "заробляння" прибутку, необхідного засобу досягнення підприємницького успіху, і робить робочого вільним, говорить Л. Мізес. У цьому сенсі робітник "не залежить від свавілля наймача", і, вербуючи працівників, роботодавець аж ніяк не робить їм милість (Мизес, 1993. С. 221; 2000. С. 593-594; 2001. С. 210).

Поширені серед найманих працівників уявлення про деякі соціальні обумовлені стандарти оплати праці кваліфікуються як заскнілі пережитки минулого, рабські (і навіть тваринні) звичаї. Адже в умовах ринку "справедлива" заробітна плата встановлюється винятково в ході вільної гри конкурентних сил відповідно до закону граничної продуктивності праці і її граничного продукту. Отже, рівень оплати праці взагалі і розмір прожиткового мінімуму зокрема тут заздалегідь ніким не можуть бути визначені (Мизес, 2000. С. 564–569). Вартість праці відповідно до вартості виробленого нею товару визначається не тому, що підприємці і капіталісти черстві і бездушні, а тому, що вони беззастережно підкоряються пануванню споживачів, цілковиту більшість яких становлять самі наймані працівники, пояснює автор. Споживачі ж не схильні задовольняти чиїсь "нахабні самовпевнені" претензії; вони бажають отримувати послуги за найнижчою ціною (Мизес, 2000. С. 570). До того ж, будь-які форми соціального забезпечення обмежують свободу найманих працівників в організації особистого господарства та витрачання сукупного доходу згідно з власними планами (Мизес, 2000. С. 577).

Проте, на думку автора, капіталістична економіка досить прихильна до найманих робітників. Так, хоча вони (на відміну від підприємців, які змушені утримуватися від споживання заради заощаджень й інвестування) нічим не сприяють технологічному прогресу суспільства, але повною мірою користуються його плодами, адже ринкові механізми, зрештою, сприяють підвищенню цін на сировину й заробітну плату і зниженню споживчих цін. Крім того, нарікає автор, суспільство, мабуть, не усвідомило, що в новий час робітник (людина середнього до-

¹⁹ Психологічний портрет ринкового споживача від початку поєднує в собі ознаки хворобливого роздвоєння особистості. Представлені в підручниках економікс графіки загальної і граничної корисності наочно демонструють суперечливі психологічні переживання ринкового споживача (Самуельсон, Нордхаус, 2000. С. 117). Так, у міру накопичення благ в розпорядженні суб'єкта його загальне споживче задоволення (щастя) зростає, одночасно наростає споживче розчарування (психологічна спустошеність), адже корисність кожного наступного блага в загальному запасі споживач оцінює все нижче. У цьому сенсі нинішня ситуація соціального розшарування лише посилює традиційну хронічну хворобу "ринкового споживацтва".

²⁰ Робітник є не просто постачальником фактора виробництва під назвою "праця", "він також є людською істотою, і відокремити людину від виконуваних ним дій неможливо", зауважує в цьому зв'язку Л. Мізес (2000, с. 585).

статку) живе набагато комфортніше, ніж колись міг дозволити собі навіть єгипетський фараон²¹. І все це є результатом вільної капіталістичної праці (Мізес, 2000. С. 569; 2001. С. 27).

Таким чином, заробітна плата в умовах ринку втрачає будь-який зв'язок з носієм праці – живою людиною: вона нічим не відрізняється від цін на сировину та інші "мертві" товари. Потреби працівника впираються в межі виробленого ним продукту, а диференціація споживчих переваг і уявлень про рівень нормального життя служать резонним доводом проти встановлення мінімальних ставок заробітної плати. Єдиним "надійним" захистом найманого робітника від будь-якого свавілля і беззаконня виявляється гра ринкових сил! "Ринок робить робітника незалежним, адже він підпорядкований тут тільки пануванню споживачів, як і його роботодавець", – констатує Л. Мізес (2000. с. 593).

Отже, *робітнику у своєму нерівному (атомарному) економічному протистоянні з власниками капіталу нема кому скаржитися на свою долю. А на думку прихильників ліберальної доктрини, і нема чому. Оскільки переважно з числа найманих працівників одночасно рекрутується і армія споживачів – справжніх капітанів ринкової економіки, які кровно зацікавлені в тому, щоб заробітна плата робітників була "еластичною" і якомога нижчою. Ця теза звучить, як насмішка: адже, по суті, заробітна плата визначається не тільки граничною продуктивністю праці, але і її співвідношенням з додатковою вартістю, з підприємницьким прибутком у новоствореній вартості. І відсутність стандартів заробітної плати, як зазначає Дж. Гелбрейт, виявляється досить вигідною перш за все бізнесу.*

Але будь-який перерозподіл між заробітною платою і прибутком у новоствореній вартості продукту в межах ліберального підходу оголошується "проїданням капіталу", яке створює пряму загрозу для суспільного добробуту і колективної безпеки (Мізес, 2000. С. 564). А суб'єкти, які посягають на "проїдання капіталу", беззаперечно здобувають статус аморальних ворогів капіталістичної економіки і всього суспільства, з якими слід "битися на смерть". "Підвищення добробуту не є проявом дії неминучого закону людської еволюції, – застерігає Л. Мізес. – Ця тенденція є наслідком взаємодії сил, які можуть вільно функціонувати тільки в умовах капіталізму. Цілком можливо, (з огляду на спрямованість політики соціалізації), що проїдання капіталу і недостатнє зниження чисельності населення зможуть розгорнути цей процес назад" (2000. С. 564).

Підвалини капіталістичного світоустрою виявляються підірваними, а людство загалом знову може повернутися до часів голодного життя. Всього лише наближення до такого стану неминуче призведе до непримиренних розбіжностей і конфліктів, запеклість яких викличе повний розпад суспільних зв'язків, говорить Л. Мізес. Отже, всі вимоги і натяки найманих працівників щодо політики оплати праці є амораль-

²¹ Такі схематичні порівняння способу життя в різних епохах людської історії не можна визнати задовільними. Але ліберальна доктрина може виправдатися тим, що вона є феноменом чистої ідеології, позбавленої ціннісних підстав. Схоже, що поверхове ставлення сучасних дослідників до історії людства стає нормою, і це не може не викликати нарікань з боку фахівців (Капелюшников, 2019а. С. 124; 2019б. С. 103, 121–126 та ін.).

ними з точки зору збереження приватної власності і ліберального суспільного порядку (Мизес, 2001. С. 37).

Таким чином, *свобода робітника в умовах ринкової економіки, згідно з канонами ліберального маржиналізму, – це свобода людини, позбавленої права голосу, що не сміє навіть заявити про свої потреби!* А той факт, що наймані працівники, які становлять більшість зайнятих в економіці ринкового типу, демонструють (внаслідок роздвоєння особистості) аморальне ставлення до самих себе, можна кваліфікувати як стан масового психічного розладу такого суспільства²². Такою є ціна свободної капіталістичної праці, яка, згідно з положеннями ліберальної доктрини, за своєю суттю, виявляється підневільною, оскільки, не приносячи працівнику безпосереднього задоволення, виконується ним внаслідок природної і суспільної потреби (Мизес, 2000. С. 592).

Що стосується творчих особистостей (інтелектуалів), то, з позицій ліберального маржиналізму, може скластися враження, що саме вони є найбільш вільними суб'єктами ринкової економіки. Вони ніби перебувають "поза системою" і вільні критикувати її. Але на цьому їхня свобода закінчується. *По-перше*, ринкова економіка не визнає їхній спосіб життя по-справжньому діяльним: адже вони не створюють матеріальних благ, не володіють капіталом, не є аналогом сировинних ресурсів (як наймані працівники). Ринок не здатний адекватно розрахувати і врахувати їхню трудову активність. Все це призводить до того, що *стосовно них капіталізм "виявляє жорстокість"*.

Жорстокість капіталізму полягає в тому, що кожен отримує від нього стільки, скільки він робить для користі і добробуту ближніх, говорить Л. Мізес. Якщо ви віддаєте перевагу не багатству (якого могли б домогтися, торгуючи одягом або займаючись професійним боксом), а задоволенню від занять поезією або філософією – це ваше право. Але тоді ви не заробите стільки, скільки заробить той, хто служитиме більшості. Бо таким є закон економічної демократії ринку (Мизес, 1993. С. 174–175).

По-друге, творчі особистості, які представляють найбільш незадоволену меншість у системі суспільного поділу праці, здатні сформулювати серйозні загрози для ринкової економіки і суспільства взагалі. Внаслідок своєї ринкової неспроможності, вони, як зазначає Л. Мізес, страждають серйозними психічними розладами (комплексом Фур'є) і можуть заразити своєю нудьгою інших.

Згідно з логікою ліберальної доктрини, нещасною людину при капіталізмі робить те, що ця система дає кожному можливість добитися найвищого положення в суспільстві ("кожен може викликати будь-кого на змагання і стати мільйонером"). Але економічних висот досягають небагато хто: "одинацям з мільйона вдається реалізувати свої життєві амбіції" (Мизес, 2001. С. 19; 210). Загалом же в суспільстві, де головним критерієм благополучного життя є економічний успіх, "в якому кожен є ковалем свого щастя", будь-які досягнення людини вияв-

²² Проблема активізації відносин суспільного відчуження і пов'язаних з цим поведінкових девіацій упродовж усього минулого століття перебувала в центрі уваги представників західного суспільствознавства. Бурхливі події рубежу ХХ–ХХІ ст. девальвували і затушували зазначену проблему, тоді як вона набула глобального характеру і настійно вимагає розв'язання.

ляються лише незначною частиною того, що жадає її честолюбство. *Муки незадоволеного честолюбства типові для людей, що живуть у суспільстві рівності всіх перед законом*, говорить Л. Мізес. У такому суспільстві людина з нереалізованим честолюбством ставиться вороже до більш везучих суперників. Людина примітивна відводить душу в плітках і наговорах. Більш тонкі натури (інтелектуали) сублімують свою ненависть у філософію антикапіталізму (Мізес, 1993. С. 177).

Мрії про "справедливий" світоустрій, який оцінить індивідуума за його "справжніми достоїнствами", є зручним притулком для всіх, хто є не до кінця чесним перед самим собою. У зв'язку з цим пристрасна ненависть до капіталізму з боку інтелектуалів – лікарів, юристів, вчителів, художників, архітекторів, письменників, журналістів, артистів, науковців, інженерів, хіміків – це просто маскування ненависті до своїх більш талановитих колег (Мізес, 1993. С. 175-179).

Наявність численного класу безвідповідальних інтелектуалів є одним із найбільш негативних явищ епохи сучасного капіталізму, зазначає Л. Мізес. Моральний занепад, розбещеність й інтелектуальне безпліддя класу не дуже моральних (*в буржуазному розумінні*) письменників і художників є тією ціною, яку має заплатити людство, щоб дати справжнім творцям-першопрохідникам сказати своє слово. Свобода повинна бути гарантована всім, навіть негідним людям, щоб ненароком не перешкодити тим небагатьом, хто зуміє скористатися нею на благо людству, констатує Л. Мізес (1993. С. 224). Проте ненависть, втілену в ідеї соціалізму, демонструють в ринковій економіці не тільки інтелектуали, але величезні маси інших "неосвічених" суб'єктів. З цим неможливо примиритися, треба б лікувати всіх їх від комплексу неповноцінності. Однак прихильники ліберальної доктрини змушені визнати, що уражених психічними недугами тут дуже багато (Мізес, 1993. С. 191; 2001. С. 19, 22).

Таким є зміст ліберальної доктрини як войовничої ідеології ринкової організації суспільних відносин. Незважаючи на гучні заяви, вона практично не залишає ніякої свободи вибору для господарюючих суб'єктів. Сповненою глибоких суперечностей, людських страждань і поведінкових девіацій виявляється і реальна *система традиційного ринкового капіталізму, яка в нових історичних умовах остаточно втратила ціннісні орієнтири суспільного розвитку*. У цьому розумінні вихідна маржинальна теорія виявляє більший зв'язок з традиціями класичної політичної економії як логіки Середнього шляху. Цілком виправданими є і зовнішні покрови сучасних навчальних курсів економікс, що вуалують жахливі глибини свого ідеологічного підґрунтя.

Після розпаду традиційної системи соціалізму число її прихильників у суспільстві значно поменшало. Але з плином часу невдоволення ринковою системою дедалі більше виявляє себе, причому не тільки в країнах пострадянського простору, а й в більш благополучних західних спільнотах. Для безлічі людей на Планеті розпад соціалістичної системи відгукнувся болем розчарування і почуттям безсилля. Але і сьогодні для "грошової карти" не існує майбутнього. Нам, таким чином, залишається тільки одне – шукати вихід за її межі, зазначає Дж. К'еза (Кьеза, 2018. С. 23; 32). Численні суспільні проблеми, поро-

джувані глобалізацією, масовою міграцією, новітніми технологіями, зміною клімату, забрудненням навколишнього середовища, а також проблеми, що стоять перед державами – членами ЄС та особливо єврозони, не можуть бути вирішені в рамках капіталізму і вимагають переходу до нового соціалізму, пише Д. Нуті (Нуті, 2018. С. 41).

Після глобальної фінансово-економічної кризи суспільна думка все більше стала усвідомлювати згубні наслідки безроздільного панування неоліберальної політики (Джейкобс, 2018; Джозеф Най-младший, 2017). Змінили свою думку щодо майбутнього суспільного розвитку багато активних прихильників ліберального порядку (Фукуяма, 2019; Сакс, 2012. С. 65–67; Макрон, 2019). Представники соціології в усьому світі стали частіше звертатися до теоретичних положень марксизму для прояснення шляхів виходу з кризової ситуації. Заявили про свою прихильність соціальним традиціям координатори загальноєвропейської політики²³.

Проте, як би це не було важко, слід визнати, що *теоретичні концепти соціалістичної і капіталістичної суспільної організації вичерпали свій евристичний потенціал для адекватного осмислення закономірностей прийдешньої економічної реальності*. Одночасно знецінилися і сформовані ними реальні моделі господарювання. В умовах наростання невизначеності господарських перспектив *реалізація ноосферного проекту людства може спиратися лише на непорушні духовні цінності*. Економічну інтерпретацію таких цінностей сьогодні повинна і здатна запропонувати методологія політичної економії у формі логіки Серединного шляху.

Література

1. Артьомова Т. (2017). Європейські цінності: традиційні концепти в епоху глобальних ринкових трансформацій. *Економічна теорія*. № 4. С. 5–31.
2. Артьомова Т. (2011). Методологічна анатомія глобальної фінансово-економічної кризи. *Економічна теорія*. № 2. С. 16-33.
3. Артёмова Т. (2006). Стоимость и цена: логико-исторический процесс формообразования. Киев: Основа. 444 с.
4. Асемоглу Д., Робинсон Дж. (2013). Политика или экономика? Ловушки стандартных решений. *Вопросы экономики*. № 12. С. 4-28.
5. Бакунин М.А. (1990). Коррупция. – О Макиавелли. – Развитие государственности (предисловие к публикации Н.М. Пирумовой). *Вопросы философии*. № 12. С. 53–66.
6. Гриценко А. (1997). Структура рыночной трансформации инверсионного типа. *Экономика Украины*. № 1. С. 4–10.
7. Гэлбрейт Дж.К. (1979). Экономические теории и цели общества. Москва: Прогресс. 406 с.
8. Джейкобс Г. (2018). Политическая экономия неоллиберализма и нелиберальная демократия. *Мир перемен*. № 3. С.26-36.
9. Джозеф Най-младший (2017). Уцелеет ли либеральный миропорядок? *Россия в глобальной политике*. № 2. С. 72–82.
10. Закон воспроизводства неравенства установлен. Редакционная статья (2017). *Эксперт*. № 38. С. 13.
11. Капелюшников Р.И. (2019а). Contra панинституционализм. Часть I. *Вопросы экономики*. № 7. С. 119–146.
12. Капелюшников Р.И. (2019б). Contra панинституционализм. Часть II. *Вопросы экономики*. № 8. С. 98–126.

²³ Лидеры ЕС приняли Новую стратегическую повестку дня на пятилетку, 2019. URL: <https://www.swissinfo.ch/rus>

13. Къеза Дж. (2018). Выйти за пределы "денежной карты". Читая Грамши сегодня. Разрозненные заметки об интеллектуалах и организации культуры. *Свободная мысль*. № 6. С. 17–32.
14. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. (1992). *Экономикс: Принципы, проблемы и политика*: в 2-х т. Москва: Республика.
15. Макрон Э. (2019). "Капитализм деградировал и сошел с ума". URL: <https://www.ridus.ru/news/306110>.
16. Маршалл, А. (1993). *Принципы экономической науки*: в 3-х т. Москва: Издательская группа "Прогресс".
17. Мизес Л. фон (1993) *Бюрократия. Запланированный хаос. Антикапиталистическая ментальность*. Москва: Дело. 240 с.
24. Мизес Л. фон (2001). *Либерализм в классической традиции*. Москва: ООО "Социум", ЗАО "Издательство "Экономика". 239 с.
18. Мизес Л. фон (1994). *Социализм. Экономический и социологический анализ*. Москва: "Catallaxy". 416с.
19. Мизес Л. фон (2000). *Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории*. Москва: ОАО "НПО "Экономика"". 878 с.
20. Миланович Б. (2014) *Глобальное неравенство. Новый подход для эпохи глобализации*. Москва: Изд-во Института Гайдара. 336 с.
21. Ниблетт Р. (2018). Отступление либерализма. *Россия в глобальной политике*. № 2. С. 83–93.
22. Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання (2017). Тези доповідей та виступів учасників III Конгресу Соціологічної асоціації України (Харків, 12-13 жовтня 2017 р.). Харків: Соціологічна асоціація України, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.
23. Нути Д.М. (2018). Подъём, падение и будущее социализма. *Мир перемен*. № 4. С. 41-55.
24. Пикетті Т. (2016). *Капітал у XXI столітті*. Київ: Наш Формат. 696 с.
25. Сакс Дж. (2012). *Цена цивилизации*. Москва: Издательство Института Гайдара. 352 с.
26. Самуэльсон П.А., Нордхаус В.Д. (2000). *Экономика*. Москва: Лаборатория Базовых Знаний. 800 с.
27. Уэрта де Сото Х. (2010). "Человеческая деятельность" Людвиг фон Мизеса как учебник по экономической теории. *Вопросы экономики*. № 11. С. 62–82. doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2010-11-62-82>
28. Фукуяма Ф. (2019). Социализм должен вернуться. *Мир перемен*. № 1. С. 8–10.

Надходження до редакції 28.11.2019 р.

EUROPEAN VALUES: A LIBERAL DOCTRINE THROUGH THE METHODOLOGY OF POLITICAL ECONOMY

Tetiana Artomova

Author affiliation : Doctor of Economics, Associate Professor, Senior Researcher, Chief Researcher at the Department of Economic Theory of the Institute for Economics and Forecasting of NAS of Ukraine. ORCID iD: 0000-0001-8511-9681.

Email: blagosostojanie1986@gmail.com

Clarification of the laws of harmonious ordering of the social economy system was largely carried out in the depth of European civilization in the course of the evolution of fundamental scientific knowledge. Thus, the synergy of intellectual efforts of the representatives of classical German philosophy, English political economy and French social doctrines became a catalyst and, at the same time, a fertile cultural ground for the establishment of civic institutions of modern times.

Transcendent understanding of civilizational values as a system of social relations is to be carried out by political economy – the science of economic laws. Such a mission of economic science was defined during the formation of its classic research line as the logic of the Middle Way. However, modern economic theory in content remains traditional. It does not conceive its object in a single space-time coordinate system or recognize the economic value (economic good) as its own object and the basis of social relations. For that reason, the most important concepts of civilizational heritage are considerably distorted.

Freedom, equality, and brotherhood, which are considered to be political in origin, are the most important universal values that have been promulgated by the European community in modern times. However, the crystallization of the values of freedom, equality, and brotherhood in their syncretic unity is initially carried out in the depths of political economy. In recent times, each of them has been taken as one of the traditional methodological branches of economic science. Thus, the problem of freedom is key to the liberal-margin economic doctrine that today ideologically feeds educational courses in economics. In order to modernize the training courses, experts propose to restore their connection with the provisions of the authentic doctrine of liberal marginalization, and with the conceptual system of L. von Mises. This rethinking makes the logic of functioning of the modern market economy and the basic principles of neoliberal policy more transparent and at the same time shows the imperfection of liberal doctrine in comparison with the original scientific provisions of classical economic thought.

Keywords: harmonious ordering of the economic system, methodology of political economy, liberal ideology, freedom of economic choice, European civilizational values.

JEL: A130.

References

1. Artomova, T. (2017). European values: traditional concepts in the era of global market transformations. *Ekon. teor. – Economic theory*, 4, 5-31 [In Ukrainian].
2. Artomova, T. (2011). Methodological anatomy of the global financial and economic crisis. *Ekon. teor. – Economic theory*, 2, 16-33 [In Ukrainian].
3. Artomova, T. (2006). Cost and price: the logical-historical process of shaping. Kiev: Osnova [In Russian].
4. Acemoglu, D., Robinson, J. (2013). Politics or economics? Traps standard solutions. *Voprosy jekonomiki – Economic issues*, 12, 4-28 [In Russian].
5. Bakunin, M.A. (1990). Corruption. – About Machiavelli. – The development of statehood (preface to the publication of N.M. Pirumova). *Voprosy jekonomiki – Economic issues*, 12, 53-66 [In Russian].
6. Hrytsenko, A. The structure of the market transformation of the inversion type. *Jekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 1, 4-10 [In Russian].
7. Galbraith, J. (1979). Economic theories and goals of society. Moscow: Progress [In Russian].
8. Jacobs, G. (2018). The political economy of neoliberalism and illiberal democracy. *Mir peremen. – World of change*, 3, 26-36 [In Russian].
9. Joseph, S. Nye, Jr. (2017). Will the liberal world order survive? *Rossija v globalnoj politike – Russia in Global Affairs*, 2, 72-82 [In Russian].
10. The law of reproduction of inequality is established. Editorial Article (2017). *Jekspert. – Expert*, 38, 13 [In Russian].
11. Kapeljushnikov, R.I. (2019a). Contra paninstitutionalism. Part I. *Voprosy jekonomiki – Economic issues*, 7, 119-146 [In Russian].
12. Kapeljushnikov, R.I. (2019b). Contra paninstitutionalism. Part II. *Voprosy jekonomiki – Economic issues*, 8, 98-126 [In Russian].
13. Chiesa, G. (2018). Go beyond the limits of the "cash card". Reading Gramsci today. Scattered notes on intellectuals and cultural organizations. *Svobodnaja mysl. – Free thought*, 6, 17-32 [In Russian].
14. McConnell, C.R., Brju, S.L. (1992). Economics: Principles, problems and politics: in 2 volumes. Moscow: Respublika [In Russian].

15. Macron, E. (2019). "Capitalism has degraded and gone crazy". Retrieved from <https://www.ridus.ru/news/306110> [In Russian].
16. Marshall, A. (1993). Principles of economic science: in 3 vol. Moscow: Izdatelskaja grupa "Progress" [In Russian].
17. Mises, L. von (1993). Bureaucracy. Planned chaos. Anti-capitalist mentality. Moscow: Delo [In Russian].
18. Mises, L. von (1994). Socialism. Economic and sociological analysis. Moscow: "Catalaxy" [In Russian].
19. Mises, L. von (2000). Human Activities: A Treatise on Economic Theory. Moscow: OAO "NPO "Jekonomika"" [In Russian].
20. Milanovic, B. (2014). Global inequality. A new approach for the era of globalization. Moscow: Izd-vo Instituta Gajdara [In Russian].
21. Niblett, R. (2018). The retreat of liberalism. *Rossija v globalnoj politike – Russia in Global Affairs*, 2, 83-93 [In Russian].
22. New Inequalities - New Conflicts: Ways to Overcome (2017). Abstracts and speeches of the participants of the 3rd Congress of the Sociological Association of Ukraine (Kharkiv, October 12-13, 2017). Kharkiv: Sociological Association of Ukraine, VN Kharkiv National University Karazin [In Ukrainian].
23. Nuti, D.M. (2018). The rise, fall and future of socialism. *Mir peremen. – World of change*, 41-55 [In Russian].
24. Piketti, T. (2015). Capital in the 21st century. Moscow: AD Marginem Press [In Ukrainian].
25. Sachs, J. (2012). The price of civilization. Moscow: Izdatel'stvo Instituta Gajdara [In Russian].
26. Samuelson, P.A., Nordhaus V.D. (2000). Economy. Moscow: Laboratorija Bazovyh Znanij [In Russian].
27. Huerta, de Soto J. (2010). "Human activity" by Ludwig von Mises as a textbook on economic theory. *Voprosy jekonomiki – Economic issues*, 11, 62-82 doi: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2010-11-62-82> [In Russian].
28. Fukuyama, F. (2019). Socialism must return. *Mir peremen. – World of change*, 1, 8-10 [In Russian].